

LEVA MED NATUREN

FATABUREN 1999

Leva med naturen

NORDISKA MUSEET

LEVA MED NATUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok 1999

Fataburen 1999
Leva med naturen
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
nmbook@nordm.se

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Cecilia Hammarlund Larsson

Grafisk form Lena Eklund

Omslagsbilden "Trädgård stadd i förändring" av Gunilla Wihlborg, konstnärinna som arbetar med konst i och av natur. Konstverket utfört i Södertälje 1990. Foto Gunilla Wihlborg

Baksidans bild foto Cristina Prytz

Foto om inte annat anges Nordiska museet

Tryck MediaPrint, Uddevalla 1999

ISSN 0348 971 X

ISBN 91 7108 454 1

I bondesamhället spelade folktron ännu långt fram i tiden en viktig roll för många människor, inte minst vad gällde förhållandet till naturen. Så tog man till exempel framtidstecken av fåglalåt, samlade trolldomsväxter, kontrollerade månens ställning då något svårt och betydelsefullt skulle uträttas. Men folktron inpräntade också vikten av att förhålla sig ödmjuk inför sådant som man inte hade tillräcklig kunskap om och att vara aktsam och försiktig i umgänget med den miljö man hade omkring sig. När de unga lyssnade till vad de äldre hade att berätta fick de ta del av åskådliga, pedagogiskt effektiva exempel, som bland annat handlade om hur folktrons väsen brukade ingripa för att stoppa den som var på väg att göra något kränkande och galet.

Enligt en spridd sägen hade en bonde bestämt sig för att hugga ner gårdens vårdträd, en gammal ask som genom åren hade vuxit sig så stor och yvig att den hindrade solljuset att tränga in i stugan. Han fattar yxan och höjer den mot trädstammen men hejdar sig plötsligt. Han ser nämligen en liten gråklädd gubbe, en vätte, komma fram ur ett hål i trädet. Vätten rynkar ögonbrynen och fräser ilsket: »Rör inte mitt bo!«

Bonden avstår förstås genast från vidare försök att fälla vårdträdet. Han har lärt sig en nyttig läxa. För alla dem som hör den här sägnen blir den ett varnande exempel. I våra arkiv kan vi hitta mängder med berättelser där folktron bidrar till att sätta gränser för det mänskliga handlandet. Ingen fick tro att det gick att uppträda hur som helst i naturen.

Människan var inte ensam. Runt henne fanns väsen och makter som brydde sig om hur hon handlade. Hon var en del av en

»Rör inte mitt bo!« sa vännen till bonden som försökte hugga ned gårdens vårdträd. Folktron bidrog till att sätta gränser för det mänskliga handlandet. Ingen fick tro att det gick att uppträda hur som helst i eller mot naturen. Gårdsplan med ståtligt vårdträd, Mareks by, Asby socken i Östergötland.

andlig helhet. Den tron kunde i vissa lägen skapa tillfällig oro och ängslan, men mest av allt har den säkert skänkt stadga och mening åt tillvaron.

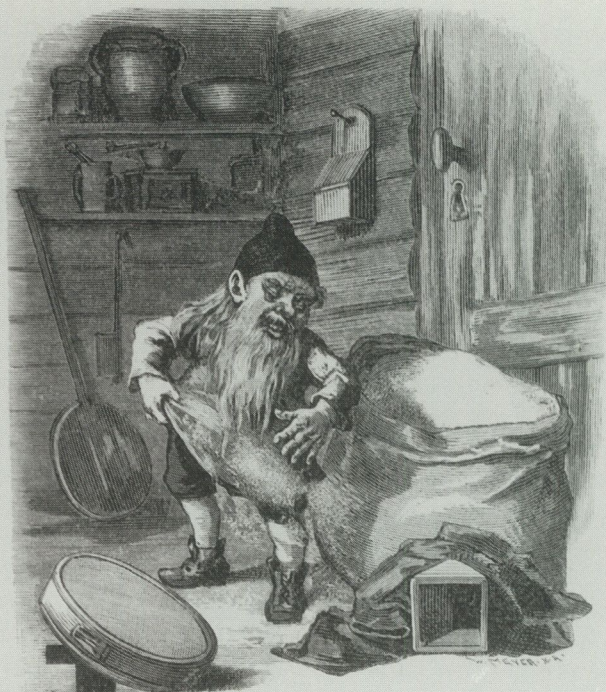
Att påverka och förklara

Med gångna tiders självhushåll var landsbygdens folk helt beroende av vad naturen förmådde ge. Missväxter var vanliga, och svälten låg ofta hotande nära. När olyckan kom tolkade många den som Guds straff eller ödets förutbestämda mening. Men bönderna utsåg tyvärr också syndabockar som de kunde skylla på. De kvinnor och män som hade rykte om sig att kunna trolla levde farligt i sådana lägen. Flera uppteckningar vittnar om att folk ännu så sent som i slutet på 1800-talet här och var trodde på existensen av häxor som hade erhållit sin kraft från Satan. Några hade begåvats med en så stark trollblick att de bara behövde titta på en åker för att växtligheten där skulle förtvina.

Men i viss mån gav folktron bonden också möjligheter att på magisk väg själv påverka utvecklingen. Åtgärderna var ofta enkla, och de tillämpades nog rätt ofta mekaniskt och utan djupare reflexion, ungefär som när vi idag spottar för svarta katter eller undviker att gå under stegar. Exempelvis var det vid skörden en allmän regel att man inte fick skrapa rent och ta vara på precis allt. Bonden lämnade gärna kvar en liten oskördad kant på åkern eller i varje fall några strån eller sädesax. Det påstods vara en gåva till »tomtegubben«, »sjörået«, »trollen«, »Odens häst« eller något annat väsen, en gåva som hjälpte till att föra över åkerns växtkraft till nästa år.

Hemma vid gården

Vad man än annars företog sig var det – åtminstone på en del gårdar – noga med att hela året hålla sig väl med det arbetsamma lilla väsen som mest påverkade gårdens lycka. Tomtegubben såg till att gården blev ordentligt skött, han straffade den som slarvade, drog in säd både från de egna åkrarna och från grannarnas, hjälpte till med hårda arbeten och larmade vid kalvning och liknande kritiska tillfällen. Han kunde också ordna så att det växte ordentligt på åkrarna och att maten räckte i förråden. Tomtegubben, denne bondens trogne vapendragare i försörjningskampen, var en garant för gårdens lycka, för dess magiskt betingade välgång. Han bodde i stallet, på loftet eller någon annanstans i uthusen. Som enda tack för sina tjänster krävde han en portion god mat en gång om året, oftast gröt på julafton. I regel arbetade han osynligt. När tomten någon gång visade sig hade han i stort sett mänskliga drag. Så var det med de flesta folktroväsen. Oftast var det dock något hos dem som avslöjade att betraktaren inte hade med en vanlig människa att göra. I tomtens fall märkte man att han till storleken egendomligt nog var som ett barn samtidigt som han hade långt vitt skägg och rynkigt ansikte som en åldring. Han var klädd i grå, slitna vadmalskläder. Snarast var han en förminskad variant av en gam-

Tomten.

Tomtegubben, bondens trogne
vapendragare i försörjnings-
kampen, var en garant för går-
dens lycka, för dess magiskt
betingade välgång. Teckning av
Jenny Nyström.

allmänhet beskrifves tomten så-
som en något älderstigen man,
i storlek af ett tre till fyra års barn,
klädd i grofva, grå kläder samt
med en spetsig röd mössa på huf-
vudet. Vanligen uppehåller han sig
i visthuset, logen eller stallet, der
han går och »pysslar» dag och natt
samt vakar öfver ordningen i går-
den. När drängarna hafva trösk
eller annat »ottegöra», väckas de af tomten. Bygges

mal undantagsgubbe, kanske någon tidigare ägare till gården, och han var lika tvär och ilsken som en sådan brukade vara. Någon förnyare var han sannerligen inte, allt skulle förbli vid det gamla. Så som förfäderna hade gjort skulle också gårdens sentida bebyggare gå till väga.

I skogen

Utanför gårdsplatsen regerade andra väsen, vart och ett knutet till sin del av naturen. Vid jakt och fiske, kolning och skogs-huggning måste man verkligen vara försiktig och tänka på de magiska följderna av det man företog sig. I skogen fanns nämligen skogsrået som hade makten över villebrådet, och hennes vilja var det sannerligen bäst att ta hänsyn till.

Om hon gillade en jägare kunde hon skicka fram de största och bästa villebråd som fanns i skogen till honom. Men hon kunde också jäcklas. Mer än en jägare har omtalat att han har råkat ut för förtrollade djur som hon har sänt i hans väg. En tjäder kunde sitta stilla i ett träd, och jägaren sköt så många och stora hål i fågeln att dagsljuset lyste igenom kroppen på den. Men den satt bara lugnt kvar. När jägaren hade tröttnat flaxade den värdigt iväg, som om inget hade hänt.

Skogsrået bestämde även över vapnen. Två jägare satt i en glänta. Plötsligt står en vacker kvinna där, klädd i fina, glänsande kläder. Hon tar den enes bössa, tittar i loppet och säger: »*Bra bössa det här!*« Men om den andres vapen säger hon: »*Dålig bössa det här!*« Den förste sköt sedan alltid rätt med sitt gevär, hur illa han än siktade. Men den andre bommade ständigt, hur mycket han än ansträngde sig att träffa. Föreställningen om skogsrået och hennes nycker hjälpte alltså till att förklara varför en jägare lyckades bra i skogen, en annan dåligt.

Men skogsrået hade också en annan, minst lika viktig roll i tankevärlden. I männens erotiska fantasier kunde hon framstå som den mest lockande av kvinnor. Samtidigt varnade sägnerna för henne, eftersom hon frestade till snedsteg och vidlyftighet på

kärlekens område. Den här skogskvinnan var väldigt intresserad av karlsällskap, och ofta berättas att hon krävde kärlek som villkor för att hon skulle hjälpa en jägare. Men sedan klamrade hon sig för alltid fast vid karlen, som fick alltmer svårt att klara av någon vanlig, världslig förbindelse. Det hände till och med att jägaren fick en hel extra barnaskara med henne i skogen.

En populär sägen omtalar att mannens hustru märkte att han var tvungen att springa till skogs så fort skogsrået kallade. Men hustrun visste att man skall »ta boten där man har fått soten«, och därför begav hon sig en kväll ut i skogen och kallade på skogsrået. För de var ju i alla fall grannar, de två, och kunde umgås lite grann. Skogsrået frågade, intet ont anande, vad hon kunde stå till tjänst med, och gumman sa: »Jo, du förstår, jag har det så svårt hemma. För jag har en tjur som aldrig vill hålla sig till de egna korna utan jämt springer till grannens. Hur ska jag bota'n?« Och skogsrået svarade: »Du ska ta tibast och vändelarot och ge'n. Får han bara i sig lite av de där växterna så är han snart botad.«

Hustrun tackade och gick hem. Hon plockade örterna men gav dem till sin man, för det var ju honom som hon hade problem med. Och till sin glädje märkte hon att han nu inte längre behövde löpa till skogs när den kättjefulla skogsfrun kallade på honom. Nästa gång hustrun var ute i skogen hörde hon det olyckliga skogsrået klaga och ropa: »Tibast och vändelarot – tvi vale mej som lärde dej bot!«

Skogsväsendet blir här alltså en sinnebild för det farliga, svår-tämjda driftslivet, som dock även det kan betvingas med rätta magiska åtgärder.

Hur skogsrået såg ut fanns det delade meningar om. Framtill var hon alltid vacker, det var alla ense om, men baktill var hon desto fulare. I Götaland och sydöstra Svealand påstods hon vara ihålig i ryggen som en rutten trädstam. Längre norrut hade hon svans i likhet med en ko, en häst eller en räv. Namnen på henne har också varierat. I Dalarna och norra Västmanland kunde hon heta råhanda eller råndan. Skogsfrun kallades hon i ett brett

bälte tvärs över Mellansverige. I södra Sverige talade man mest om skogsnuvan eller skogsnuan.

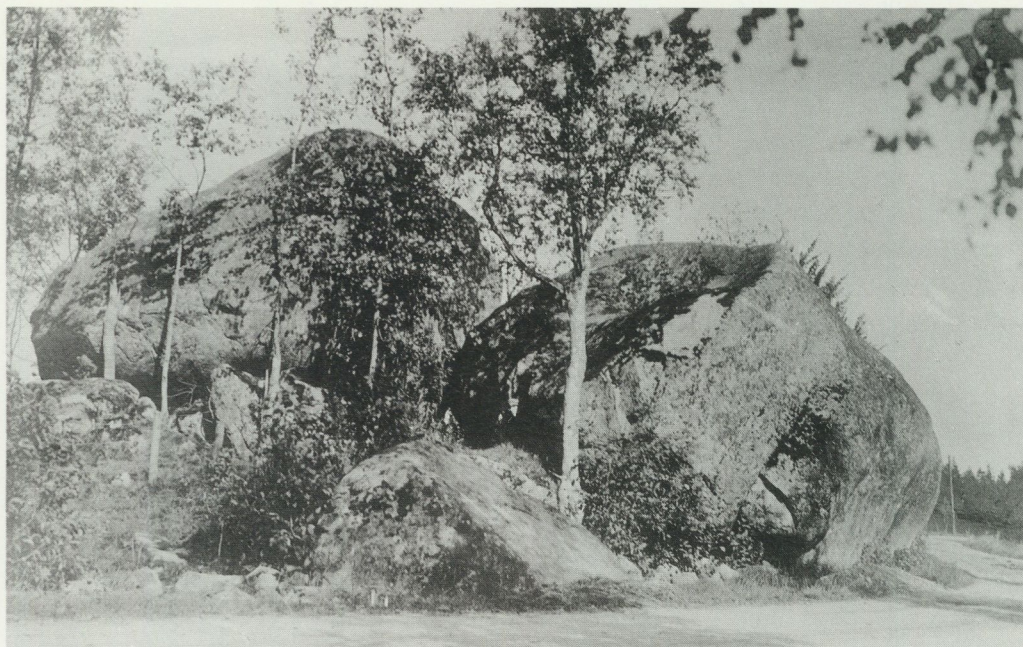
Hon hade boskap ungefär som människorna. Ofta bar de konstiga namn. Exempelvis lät det så här då hon ropade på korna i Uppland: »Vila, Vaka, Sommardöva, Sala, Skoga, Långspena! Kom hem!«

I berget

Skogsfrun var liksom tomten ett ensamväsen. Hon bodde för sig själv i skogen. Men trollen, som tillhör södra och mellersta Sverige, levde däremot familjevis, ungefär som människor. De höll oftast till i något berg men vistades ibland också i stenblock eller gravhögar eller nere under marken. I dag föreställer vi oss nog mest trollen som små och fula, med spetsiga öron och lång näsa, med krokiga armar och ben och med en svans som ständigt är i vägen när de går eller springer. Den bilden har John Bauer och andra skickliga tecknare skapat, med god hjälp av leksaksfabrikanter. Så kunde de för all del också se ut i folktron, men egentligen bara undantagsvis.

Det låter kanske förvånande, men om vi studerar till exempel det stora arkivmaterial som finns på Nordiska museets folkminnessamling så får vi en helt annan bild av trollen. Den vanliga uppenbarelseformen var faktiskt att två eller tre mycket vackra och elegant klädda flickor visade sig på ett berg. Att det var troll begrep folk bara av det skälet att vanliga människor aldrig gick omkring så där söndagsklädda ute i markerna.

Och trollsvansen – den får vi faktiskt leta länge efter i arkiven. Men det finns i varje fall en sägen som handlar om att en karl upptäcker att ett kvinnligt troll har råkat tappa den annars uppbundna svansen så att den sticker fram under kjollinningen. Han är artig och påpekar finkänsligt att hon har »tappat underkjolen«, för han vill inte nämna att hon har svans. Det tycker trollet om, och han får hjälp av henne i fortsättningen. Om han hade sagt något elakt eller hånfullt skulle hon säkert ha gjort

Föreställningarna om de varelser som befolkade naturen fick förklara särpräglade naturformationer. Stora stenar och klippblock ansågs vara resultatet av jättarnas framfart. Likaså hade jättegrytor formats av jättar, på den tid då bergen ännu var mjuka. På bilden ser vi två stenblock som långt fram i tiden kallades för »jättestenarna«. Foto Sam Lindskog.

livet surt för honom. Samma motiv finns i en sägen som man har berättat om skogsrådet. Det är så med många av de övernaturliga att de egentligen varken är onda eller goda. De är sådana mot dig som du är mot dem – en sorts spegelbilder av ditt beteende.

Trollen var bra på att förvandla sig. De kunde ligga tysta och lura i skogen i form av trädstammar. Och de kunde uppträda som rullande nystan eller som djur, ofta katter eller hundar. Men vanligen syntes de inte alls. Man hörde bara oväsen från deras bostäder eller kände lukten av nylagad mat.

När det gällde trollen fick man alltid passa sig. De kunde visserligen vara goda grannar, och man kunde få tjänster gjorda av dem. Särskilt bra var de på att spinna. Men de var tjuvaktiga och hade specialiserat sig på att lägga beslag på öl. Det märktes antingen på att ölet aldrig blev tillräckligt starkt vid bryggningen

eller att det alltför fort tog slut efteråt. Bra motåtgärder var att lägga något föremål av stål i bryggkaret och att den som bryggde såg bister och ogästvänlig ut.

Värre var att trollen hade för vana att snappa bort nyfödda barn, om de kom åt, och lägga en av sina egna ungar i stället. I vaggan låg plötsligt alltså en bortbyting. Störst var risken när barnet ännu var odöpt och därför inte hade hunnit komma under kristendomens beskydd. Därför lade man stålföremål eller psalmboksblad i vaggan, och i rummet där barnet låg skulle elden ständigt brinna. Om trollen ändå lyckades byta märkte man det vanligen inte förrän efter ett tag. Barnet blev konstigt. Det lärde sig inte gå och tala. Huvud och mage växte till enorma proportioner. Tron på bortbytingar var givetvis ett sätt att förklara varför ett barn blev särutvecklat och efterblivet.

När folk försvann ute i markerna tolkade man det ofta som bergtagning. Trollen hade lurat in den försvunna i sina bergsalar. Särskilt utsatta var kvinnor då de nyss hade fött barn. Innan de blev kyrktagna ungefär sex veckor efter födseln borde de inte gå ut över huvud taget, eftersom de hade »hedna hud«, alltså inte tillhörde den kristna gemenskapen. Om de trots allt lämna- de hemmet – många måste ju det eftersom de tvingades börja arbeta – skulle de ha stål, svavel, psalmbok eller något annat skyddande på sig.

Hur länge den bergtagna fick sitta i berget varierade. Det kunde röra sig om ett fåtal dagar men också flera år. Och en del kom aldrig tillbaka. Det vanligaste medlet att rå på trollen var att ringa med kyrkklockorna. Då gjorde det ont i trollens öron, och i bästa fall blev den bergtagna utsläppt. Enligt sägnerna sa de frigivna efteråt att de egentligen hade haft det rätt bra i berget. De hade fått god mat och dryck och bott i en vacker sal som glänste av guld, silver och ädla stenar. Ofta finns även ett erotiskt inslag: den bergtagna hade fött trollbarn i berget och längtade tillbaks till både dem och maken.

Bergtagningen kunde också utföras av vättar eller av vittra, som i stort sett är den norrländska motsvarigheten. Också detta

var kollektiva väsen. Vättarna var gråklädda och små, ännu mindre än tomtén. Oftast levde de närmare människorna än trollen gjorde, gärna i underjordiska boningar, men många sägenmotiv är gemensamma för bägge kategorierna. Över huvud taget är gränserna mellan folktrons olika väsen flytande. Det som berättas om ett slags väsen i en trakt kan gälla ett helt annat väsen när man kommer några mil längre bort.

Framför allt i Västsverige räknade man i stället ofta med att det var jättarna som bar skuld till bergtagningarna. Där trodde man att jättarna ännu levde kvar, medan man på andra håll har betraktat dem som ett utrotat urtidsfolk. Märken efter dem såg man både här och där i naturen. De tydligaste var jättegrytorna, som enligt folktron hade formats av jättarna på den tiden då berget var mjukt. Om man upptäckte två stora fördjupningar rätt nära varandra i berget var slutsatsen klar: här hade en jätte suttit och lämnat avtryck med sina breda skinkor. På andra platser såg man fotspår efter jättarna, avsatta i det mjuka urtidsberget. Gravrösen på bergtopparna var inget annat än vapenarsenaler: jättarna stod förr på var sin bergtopp och kastade sten på varandra. En annan folklig förklaring till dessa rösen, som ju i själva verket oftast är från bronsåldern, var att de utgjorde skattgömmor: där låg drakar och ruvade på sina gömda rikedomar.

På ängen

Om bergtagningar har man förutom i de skandinaviska länderna även berättat inom ökeltiskt område. Men hos kelterna är det inte några troll utan älvorna som bergtar. Hos oss är älvorna i senare folketro framför allt sjukdomsalstrare. De håller till på sankar ängar, där man tydligt kan se deras dansplatser i form av »nedtrampade« runda ringar i gräset. I själva verket rör det sig om svampar som breder ut sig i ringform. När jag träffar äldre människor i samband med föredrag är det åtskilliga som berättar att de i sin barndom blev strängt varnade för att kissa på sådana platser. Då blåste älvorna på en, och man fick utslag på

benen. För att bota det onda måste man med folktrons logik blåsa tillbaka! Ett sätt var att fylla ett glas med vatten och blåsa i det genom en nässelstjälk. Efter en stund var vattnet laddat med »motblåsning« och förvandlat till en utmärkt magisk medicin som man kunde använda för smörjning av utslagen. I dag kan vi le åt detta, men i en tid när det var mycket svårt att få tag i läkare var de magiska förklaringarna ändå till viss hjälp, eftersom de hade psykologisk verkan. Man trodde sig ju ha fått veta sjukdomsorsaken och även hur man skulle övervinna det onda. Det gav ändå någon trygghet.

På romantiska tavlor har äldre konstnärer målat undersköna älvor som trånande dansar omkring i dimmorna på ängen. Så

1800-talets konstnärer framställde gärna älvorna som undersköna varelser dansande i dimman på ängen. Så ljuvliga var inte älvorna i folktrons berättelser. Men i uppteckningarna skymtar det fram att de hade ett mystiskt samband med ängens dimslöjor. »Älvdans« av Nils Jakob Blommér (1816–1853) Foto Nationalmuseum.

väna och ljuvliga har älvorna aldrig varit i folktron. Men att de på något sätt har samband med dimman är däremot en föreställning som då och då skymtar fram även i uppteckningarna, så på den punkten var konstnärerna rätt ute.

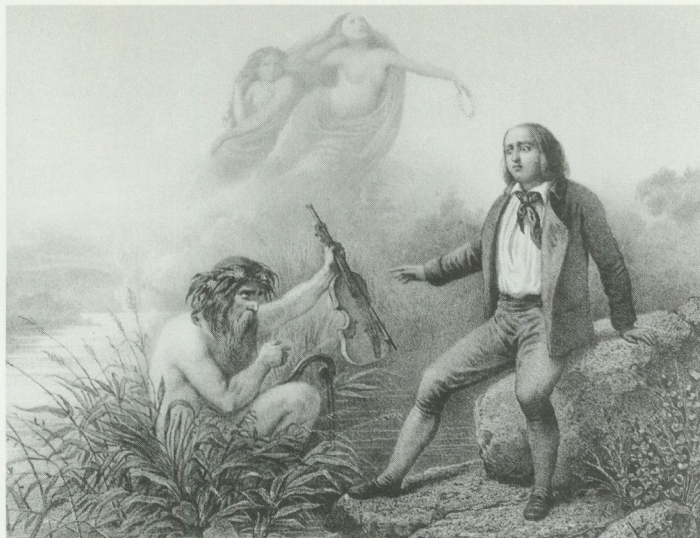
På ängarna höll ofta även lyktgubbar till. De ledde nattvandrare vilse. En del av dem var döda lantmätare som hade fått i uppdrag att rätta till alla de gränsmärken som de hade placerat fel i sin livstid.

I vattnet

Också i vattendragen fanns mäktiga väsen. Sjöräet var en mot-svarighet till skogsfrun. Hon rådde över vattnet med alla dess fiskar. Och till havs, där hon kallades havsfrun, hade hon också makt över vindar och väder. Även hon längtade efter karlsällskap. Men det behövde inte alltid handla om erotik. Den fiskare som skänkte henne ett par vantar när hon kom upp till ytan med blåfrusna händer eller som bjöd henne på en bit kavring när hon var hungrig kunde räkna med gentjänster. Hon skänkte honom goda fångster, varnade när det skulle bli oväder och hjälpte upp honom i båten om han hamnade i vattnet.

Näcken höll mest till i insjöar och älvar och bäckar men kunde också iaktas ute på öppna havet. Han var en framstående fiolspelare och musiklärare. I södra Sverige var han dessutom en baddare på att förföra kvinnor. Men musiken och älskogen var för honom inget annat än lockmedel. Hans största glädje var att dra ner folk till sitt vattenrike och dränka dem – vid sidan av Fan själv är han det lömskaste väsen vi känner i vår folktro. Därför var han mycket användbar i gammaldags, drastisk barn-uppföstran. När föräldrarna varnade sina barn för näcken var det ett effektivt sätt att hålla dem borta från farliga vattendrag. Barn har nog svårt att betrakta vattnet i sig som hotfullt. Men de höll sig säkerligen undan när de fick höra talas om detta ruskiga vattenväsen som inget hellre ville än att dra ner dem i djupet.

Många föreställer sig nog näcken sådan som han sitter på

Näcken är ett av de lömskaste väsen vår folktron rymmer. Han lockade människor till sig, drog ned dem i vattnet och dränkte dem. Att skrämma barnen med näcken var ett effektivt sätt att få dem att hålla sig borta från sjöar och vattendrag. Folktron bidrog på så vis till att uppfostra barnen att iaktta försiktighet och uppmärksamhet när de rörde sig i naturen. Illustration hämtad ur Småskrifter för folket, utgivna av Artur Hazelius 1876.

Ernst Josephsons berömda tavlor. Men i folktron var han sällan naken. Mest visade han sig gråklädd och med röd luva. Till utseendet skilde han sig egentligen inte särskilt mycket från tomten. Men hans oerhörda förmåga att förvandla sig är omvittnad. Till exempel kunde han uppenbara sig som en flytande timmerstock eller sjömanskista eller också som en guldkedja på stranden. Mycket vanligt var att han förvandlade sig till häst och försökte få folk att rida på sig. När han hade lyckats lura upp någon på ryggen galopperade han direkt ut i vattnet och dränkte ryttaren. I Sydsverige, där han särskilt ofta uppenbarade sig i hästgestalt, kallades han för Bäckahästen.

Den kännbara fasans plats

Vanligast av alla väsen var gengångarna. De allra kusligaste bland dem var andarna efter mördade barn, som i vissa delar av landet kallas för mylingar, i andra för gastar, utkastingar eller utbölingar. I verkligheten tycks det tyvärr inte ha varit helt ovan-

ligt att mödrar tog livet av oönskade nyfödda – detta var ett ofta anförut skäl till dödsstraff. Att brottet var så utbrett berodde nog delvis på försörjningsproblemen, delvis också på den rådande moralen. Om omgivningen fick veta att en kvinna hade fött barn utom äktenskapet måste hon räkna med att bli hårt stämplad.

Det dödade barnet spökade så länge som det skulle ha levat enligt ödets beslut. Från platsen där det hade jordats hördes gälla och ihållande barnskrik. Där och på andra ställen där något otäckt brott hade begåtts påstods hästar bruka stanna och vägra att gå vidare.

Låt sägnerna berika

Jag har här bara kunnat ge en antydning om de många uppgifter om folktrons väsen som ligger i våra arkiv. Det har funnits en hel mytologi med fantasifullt skapade väsen, knutna till olika delar av naturen. Samtidigt som dessa väsen har varit fruktade har de fascinerat och även roat på grund av det ofta bisarra utseendet och de konstiga vanorna. Och fascinationen för dem kan ännu väckas, det har jag erfarit när jag har träffat barn i skolorna. Lärare på olika nivåer har nämligen upptäckt vilken rik källa de har tillgång till i den gamla folktron. Med dess hjälp kan de lägga ytterligare en spännande dimension till barnens naturupplevelser. Särskilt väl fungerar detta om man kan anknyta sitt berättande till föreställningar som är dokumenterade i den egna hembygden: »Det var i den där kullen som trollen höll till.« – »Här är husgrunden där Elin bodde, den trollkunniga gumman.« – »På de här forngravarna sa man att spöken visade sig på kvällarna.« Sagenberättandet väcker barnens intresse för hur folk förr har levat och verkat och framför allt för hur man har tänkt, trott, känt och önskat – kanske det allra viktigaste i vår historia.